

„MAGYAR IRODALOM FRANCIA SZÍVVEL”

A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGI MAGYAR EMIGRÁCIÓ IRODALMI TEVÉKENYSÉGE

TÓTH FERENC

Az újkori magyar politikai és katonai emigrációk nagyban hozzájárultak a huszár-ság európai elterjedéséhez. Huszáraink a legnagyobb sikert a korabeli francia királyi hadseregben aratták, ahol jelentős magyar hányadú huszárezredeket alkotva folyamatosan beépültek a francia társadalomba.¹ A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása után számos kuruc vitéz keresett menedéket a Francia Királyság területén, ahol a hadsereg keretein belül tudták leginkább hasznosítani harci tapasztalataikat.² Ebben a tanulmányban felvázolom a franciaországi magyar emigrációhoz kapcsolódó képzetek kialakulásának történetét, megkülönböztetett figyelemmel a jelenség katonai és politikai dimenzióján felül annak művelődéstörténeti, nyelvi, irodalmi és viselkedéstörténeti aspektusaira.

E korban terjedt el Európában az a magyar stílusú harcászati taktika, amelyet más néven kisháborús taktikának is neveznek. A felvilágosodás korának katonai gondolkodói még sokat merítettek a klasszikus ókori szerzők (például: Polübiosz, Julius Caesar, Sallustius stb.) műveiből. Különösen a lovasság erőnyeit elemezve gyakran hívták fel a figyelmet az ókori ázsiai vagy afrikai lovasságok – mint például: a numid, szkíta, párthus, herul vagy hun lovasság – magas szintű harci értékeire. E katonai erények az ókor gondolkodói számára szorosan összefüggtek egy-egy adott közösség, nép vagy nemzet etnikai karakterével. Az újkori hadtudományi szerzők hasonló módon látták ezeket az összefüggéseket. Turpin de Crissé gróf³ híres hadászati munkájában a magyar lovasokat hun elődeikhez hasonlíttja:

¹ Bővebben: Tóth Ferenc 2000: *Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest.

² A leghíresebbekről lásd: Zachar József 1984: *Idegen hadakban*. Magvető, Budapest. /Nemzet és emlékezet./

³ A gróf életéről lásd: Tóth Ferenc 1997: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata. *Fons*, 3, pp. 253–300.

HOMÁLYZÓNÁK || ZONES D'OMBRE

„Úgy tűnik, hogy a magyarok, kik némely történész szerint a hunokkal azonosak, még mindig bírják azon őseik harcmódorát, akik Attila uralkodása idején letelepedtek Itáliában. Valóban, a legjobb könnyűcsapatokat a magyarokból alkotják, s tudjuk mily nagy szolgálatot tettek az utóbbi háborúk során: az uralkodók a magyarok mintájára alapítottak csapatokat, melyek akkor hasznosak voltak, de ma már nélkülözhetetlenek is.”⁴

A magyar huszárokról hasonló sztereotípiákat más korabeli francia szerző tollából is olvashatunk. A huszárokat egyébként két francia szóval is illették: az „hussard” és az „houssard” szavakkal. Az utóbbit a magyaréhoz közelebb eső kiejtése miatt feltételezhetően a magyar származású huszárok más nemzetiségűektől való megkülönböztetésére használták.⁵ E kis nyelvtörténeti emlék arról is tanúskodik, hogy a magyarok mellett szélsőségesen alkalmaztak más származású huszárokat is, elsősorban németeket. Kezdetben az utóbbiak száma annyira elenyésző lehetett, hogy az „hussard” és az „hongrois” (magyar) szavakat szinte szinonim értelemben használták. Ez az állapot feltehetőleg még a XVIII. század közepén is jellemző lehetett, hiszen Chabo de la Serre lovag az 1748-ban írt lovasságról szóló emlékiratában így mutatja be a huszárságot:

„Németországban ha huszárt mondunk, akkor magyart kell értenünk alatta, vagyis olyan lovast, aki annyira hozzászokott ehhez az állathoz, hogy el sem tudja képzelni az életét nélküle, és aki ehhez a harci kedvhez, még olyan tudást is ad, amellyel az állat mások előtt rejtett képességeit is felderíti.”⁶

A tapasztalok szerint a magyarok különösen értettek a lovakhoz és a könnyűlovas-harcmódorhoz, s ezt a francia katonai elit is elismerte. A kortársak még a németeket hasonlították gyakran hozzájuk. Turpin de Crissé gróf már idézett munkájában így írt a két nemzet könnyűlovas erényeiről:

„A magyarok és a németek higgadtabbak és megbízhatóbbak. Az előbbieket kétségkívül a legalkalmasabbak az összes nemzet közül e feladatra, a másodikat kis gyakorlással szintén alkalmassá válhatnak.”⁷

Hasonló érveléssel találkozunk Jeney Lajos Mihály *A portyázó...* című művében:

„A gyalogságot minden fajta nemzet alkothatja, bár a franciák és a liège-iek némi kedvezést érdemelnek jóakarataikra tekintettel. A lovasság azonban megkívánja, hogy itt – amennyire csak lehetséges – a lovakat természettől fogva kedvelő és a lovak táplálására, tisztán tartására különös képességgel megáldott ma-

⁴ Turpin de Crissé, *Lancelot 1754: Lancelot: Essai sur l'art de la guerre*. Paris, p. 149. (ford.: Tóth Ferenc)

⁵ Zachar József 1984: *op. cit.*, p. 113.

⁶ Service Historique de la Défense (SHD), série MR 1730 fol. 1181. (ford.: Tóth Ferenc) Lásd e kéziratról: Tóth Ferenc 2002: Magyar huszárok francia szemmel. Egy XVIII. századi francia hadászati kézirat magyar vonatkozásai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002. június, 115/2, pp. 420–436.

⁷ Turpin de Crissé, *Lancelot 1754: op. cit.*, p. 177.

HOMÁLYZÓNÁK || ZONES D'OMBRE

gyarokat és németeket fogadjunk fel. Mindezt Európa más népei csak hosszú szoktatás után képesek csinálni.”⁸

Turpin de Crissé egy másik, kéziratban maradt művében, amelyet teljes egészében a huszároknak szentelt, e két nemzet más erényeit is felvillantja: „*A francia katona bátor és intelligens, de ha szabad megjegyeznem, a magyar és a német ravaszabb és nagyobb elővigyázattal vonul.*”⁹

Amint láthatjuk, a csel, a ravaszság, a hidegvér a kisháborús taktika alapvető elemeit képezték, és fontos szerepet játszottak a magyarság pozitív megítélésében. Hogy miért jellemezték ilyen speciális tulajdonságok a magyar harcosokat, arra két magyarázatot kaphatunk a korabeli szakirodalomból: egyrészt a magyarok hun-szákita őseitől eredeztették e tulajdonságokat, másrészt pedig a magyarok török ellen vívott háborúi tapasztalatának tulajdonították a jellegzetes portyázó harcmódot.¹⁰ Később a magyarok kizárólagosságának elve folyamatosan kiszorult a szakirodalomból. A Montesquieu és Szász Móríc által népszerűsített modern nemzeti alapon szervezett hadsereg eszméje lassan háttérbe szorította az olyan karakteresen nemzeti jellegű egységeket, mint a huszárezredek.¹¹ Egy névtelen porosz katonai szakíró a lovasságról a 18. század második felében írt kéziratában már így nyilatkozik erről a témáról:

„Hajdanában azt hitték, hogy jó huszár csak magyarokból válhat, eközben a tapasztalat bebizonyította, hogy ez tévedés. A poroszok között csak kevés vagy alig volt belőlük és mégis kitartó felkészítéssel kiképezhetünk mindenkit mindenféle gyakorlatra vagy a kívánt képességet, feltéve, hogy nem kívánunk többet tőlük, mint amennyire az ember képes.”¹²

A magyar könnyűlovasság, a huszárság csaknem valamennyi európai hadseregben megjelent ebben a korban. A császári hadseregben a 17. század végén már több huszárezred is volt, s a francia királyi hadseregben éppen ezek ellensúlyozására hoztak létre hasonló egységeket elsősorban a Franciaországba menekült magyar emigránsokból. A huszárság meghonosodásának kezdeti nehézségei után az első állandó huszárezredet 1720-ban alapította Bercsényi László gróf, aki maga is harcolt a Rákóczi-szabadságharcban. Ezt követően a huszárezredek száma folyamatosan növekedett egészen a forradalomig, amikor tizenkettő huszárezredet tartottak számon.

⁸ Jeney Lajos Mihály 1986: *A portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége korunk géniusza szerint* (Hága, 1759). Magvető, Budapest, p. 62. (ford.: Zachar József) / Magyar Hírmondó.

⁹ Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères 53. (ford.: Tóth Ferenc)

¹⁰ A témáról bővebben: Tóth Ferenc 2000: *op. cit.*

¹¹ Corvisier, André 1962: *L'armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul*. Le soldat, Paris, p. 127.

¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 11 Remarques sur la Cavalerie par Mr de W. General Major de Cavalerie au Service du Roi, et de la Republique de Pologne, Aide de champ de sa Majesté et chevalier de l'ordre de Prusse (XVIIIe siècle) fol. 6. (ford. Tóth Ferenc)

A huszárezredekben tehát kezdetektől fogva előnyben részesítették a magyarokat és németeket. A század első felében párhuzamosan hoztak létre jellegzetesen magyar – mint például a Berchény, Esterhazy, Pollereczky – vagy német többségű – mint a Raugrave és Beausobre – huszárezredek. Az előbbiekben a kuruc érzelmű magyar tisztikar vezetése alatt főleg a császári hadseregből dezertált magyar vagy más kelet-közép-európai nemzetiségű katonák szolgáltak, az utóbbiak Franciaország német anyanyelvű tartományaiából (Elzász-Lotharingia) vagy a szomszédos rajnai német kisállamokból toboroztak katonákat. A lengyel örökösödési háború folyamán igen gyakorivá vált az osztrák hadakban szolgáló magyar huszárok átpártolása a francia király seregeiben harcoló honfitársaikhoz. A osztrák örökösödési háború során pedig tömegével érkeztek magyar dezertőrök a Rajnán túlról. A magyar huszárok átállásának csak az 1756-ban megkötött osztrák–francia szövetségi szerződés vetett véget, melynek értelmében megszűnt a dezertálási lehetőség. A Rákóczi-szabadságharc hagyományait ápoló magyar jellegű huszárezredek hamarosan német anyanyelvű újonccal töltötték fel, így azok hamar elnémetesedtek. A magyarok aránya a század hetvenes és nyolcvanas éveiben már csupán egy-két százalék volt ezekben az alakulatokban.¹³ Hasonlóan a svájci ezredekhez, itt is szigorúan ügyeltek arra, hogy a huszárezredek idegen jellege megmaradjon. A tisztikar egy része egészen a forradalomig magyar, illetve magyar származású maradt.¹⁴

Megtalálható közöttük a magyar nemesség színe-virága: a Bercsényi, Dessewffy, Esterházy, Kisfaludy stb. családok tagjai. A francia katonai nemesség viszonylag gyorsan befogadta a magyar nemességet, elsősorban házasságok révén. Turpin de Crissé gróf már említett kéziratában felvázolt egy érdekes lehetőséget a huszárezredek magyar jellegének megtartására. Szerinte nem fontos a huszárság egészét magyarokból kiállítani, elég a magyar, illetve magyar származású nemesekből álló tisztikart Franciaországban letelepíteni, francia nemeslányokkal összeházasítani és nemzetségük kontinuitását biztosítani. Azt gondolta, hogy ez a „magyar módra, de francia szívvel” harcoló magyar származású nemesi tisztikar a kovász szerepét töltené be az újoncok magyar típusú harcmodorra való beoltására.¹⁵

Kezdetben – részben a törökországi magyar emigránsok között végzett toborzótutak sikerének és a nagy számú magyar dezertőrnek köszönhetően – a magyarok aránya a franciaországi huszárezredekben jelentős maradt a XVIII. század első felében. Később, különösen az 1756-os ún. diplomáciai forradalom után helyüket az elzásziak, lotharingiaiak és franciák vették át. Ugyanakkor a magyar származású katonai elit egészen a forradalomig megőrizte magas pozícióit a huszárezredek vezetésében. Ezen elit néhány neves tagját a francia diplomácia keleti színterein is alkalmazták. Az Oszmán Birodalom terüle-

¹³ SHD, série 8Yc, p. 4, 6, 10 és 19.

¹⁴ Példaként az Esterházy huszárezred 1784-ből ránk maradt mustrajegyzékének adatait említem (*Bibliothèque Mazarine*, Ms. 2863). Vö.: Tóth Ferenc 2000: *op. cit.*, p. 342.

¹⁵ Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères 54–56. (ford.: Tóth Ferenc)

tén francia szolgálatban tevékenykedő magyar ügynökök közül a leghíresebbek Tóth András és később fia, a híres François de Tott voltak. Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukása után huszártisztként és keleti diplomataként szolgált a francia királynak. François fia szintén e két pályán jeleskedett, emellett szépiróként és orientalistaként is számon tartja az utókor. Több sikeres diplomáciai kiküldetést hajtott végre elsősorban az Oszmán Birodalom területén. Nevéhez fűződik a Dardanellák és a Boszporusz megerősítése, a török tűzéréség reformja és egy francia egyiptomi katonai expedíció terve is. Élményeit nagy sikerű visszaemlékezéseiben (*Mémoires sur les Turcs et les Tartares*) foglalta össze, amely több nyelven számos kiadást is megért.¹⁶

François baron de Tott, más néven Tóth Ferenc báró élete emlékiratainak hajdani sikerre ellenére mindig is az újkori diplomáciatörténet rejtélyes, homályos fejezete volt. Egyrészt életpályája már zseni ifjúságától kezdve a korabeli titkos diplomácia keretein belül formálódott. Másrészt, mint korának több hasonló kozmopolita történelmi egyénisége, a nemzeti történetírások mostohagyermekévé vált. Emiatt még a hiteles életrajzhoz szükséges történeti források feldolgozása sem történt meg. Egyébként pedig az utókor igen változatos és gyakran anakronisztikus képet őriz róla. Egyszer mint gátlástalan sarlatán, máskor pedig mint felvilágosult filozófus jelenik meg. A gyarmatosítást hirdető eszméit is gyakran bírálják, nem beszélve arról a hálátlan történelmi szerepéről, amelyet a hanyatló Oszmán Birodalom védelmében játszott. Édesapja, Tóth András, a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült és így jutott el Franciaországba. François de Tott 1733. augusztus 17-én született a franciaországi La Ferté-sous-Jouarre mellett található Chamigny községben. Édesanyja, Marie Ernestine de Pesselier, egy helyi nemesi családból származott, melynek legismertebb tagja Charles-Étienne de Pesselier (1712–1763) közigazdász és író volt. A csupán kilencéves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi huszárezredbe. Részt vett az osztrák örökösödési háború hadjárataiban és a lawfeldi csatában (1747) megsebesült. A fiatal huszártisztet ígéretes képességeinek köszönhetően a francia kormány apjával együtt Konstantinápolyba küldi, hogy megtanulja a török nyelvet és megismerje az ország szokásait.

A konstantinápoly-pérai tolmácsképző iskola (*école des jeunes de langue*) 1669 óta létezett, és a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiája és orientalistája, tudósa szerezte meg itt nyelvtudását. A fiatal de Tott is itt készülődött folytatni apja pályáját, valamint szolgálni a franciaországi és a törökországi magyar emigrációk érdekét. Ezek a tanulóévek alapvetően meghatározták a fiatal diplomata későbbi karrierjét. Élményeit az

¹⁶ Legismertebb magyar életrajza: Palóczi Edgár 1916: *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*. Budapest. Életéhez lásd még: *Dehérian, Henri* 1923: *La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769*, *Revue de l'histoire des colonies françaises*, 11, pp. 1–32; *Farnaud Christophe* 1988: *Culture et politique : la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779)*. Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV); *Font-Reaulx, Anne de* 1964: *Présence française dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle : le baron de Tott (1733–1793)*. Thèse soutenue en 1969 à l'Ecole des Chartes, Marseille, pp. 65–69; *Toth Ferenc* 2001: *Egy tarcsafürdői emlék. Báró Tóth Ferenc (1733–1793) élete és munkássága*. Vasi Szemle, LV/1. (Szombathely), pp. 31–42.; *Zachar József* 1984b: *Der Weg des französischen Generals ungarischer Abstammung François Baron de Tott (1733–1793) von Paris nach Bad Tatzmannsdorf*. 17. *Österreichischer Historikertag*, Eisenstadt, pp. 193–195.

emlékiratai első könyvében örökítette meg. Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, ahol diplomáciai pályáját szerette volna megalapozni. A nagy lehetőség 1767-ban jött el, amikor a Krímbe küldték egy orosz–török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta, és részt vett a tatár kán 1768–69-es hadjáratában, amelyről érzékletes képet adott visszaemlékezései második könyvében. Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében. Miután hősiiesen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tott az oszmán tüzérség modernizációjára kapott megbízást. Szervezett egy francia mintájú gyorstüzelésű hadtestet (az ún. szüratcsikat). Az általa alapított ágyúöntöde épülete ma is áll Isztambulban. Élete e korszakának részletes leírása alkotja emlékiratainak harmadik könyvét. Utolsó diplomáciai megbízására 1776–77-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és ezzel egy időben fontos titkos küldetést is vállalt az Egyiptom elfoglalását előkészítő haditerv elkészítésére.

Hazaérkezése után egy minden részletében kidolgozott haditervet nyújtott be az udvarnak. Az egyiptomi expedíció érdekében tett erőfeszítései, amelyek még a király érdeklődését is felkeltették, sajnos nem gyakoroltak külösebb hatást az amerikai háborúra öszpontosító francia külügyminiszterre, Vergennes grófra. Hivatalos beadványai így jó ideig – legalábbis Napóleon 1798-as expedíciójáig – jórészt papíron maradtak. Utazása történetét emlékiratainak negyedik könyvében tette közzé. Terveinek megghiúsulását követően visszavonult a diplomáciai pályáról, és főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amszterdamban. A mű nagy sikert aratott, több kiadást megélt, és négy nyelvre lefordították. 1785-ben az északi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki, és ettől fogva végérvényesen eltávolodott a politikai élettől. A forradalom idején egy lázadás vetett véget uralmának 1790-ben, s csak ezt követően vonult emigrációba a hajdani híres diplomata. Több országban is megfordult, míg újra el nem jutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így Magyarországon, Tarcsafürdőn (ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban) élhette, gróf Batthyány Tódor vendégeként. A falu lakosai a gyakran furcsa fényekkel járó kísérleteket végző tudós báró házát „Boszorkányház”-nak (*Hexenhaus*) keresztelték át. 1793 októberében bekövetkezett halála után vendéglátója a kísérleti eszközöket a szombathelyi királyi katolikus gimnáziumnak adományozta, megteremtve ezzel annak első természettudományi szertárát. A község lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a tarcsafürdői temetőben.

A másik jelentős emlékiratíró Esterházy Bálint László, franciául Ladislas Valentin Esterhazy volt. Esterházy Bálint László életét elég jól ismerjük, jórészt már megjelentetett emlékiratai és vázlatos életrajzai alapján.¹⁷ Nagyapja, Esterházy Antal (1676–1722) II. Rákóczi Ferenc generálisaként követte a bujdosó fejedelmet a törökországi emigrációba. Az ő fia,

¹⁷ *Mémoires du Cte Valentin Esterhazy avec une introduction et des notes par Ernest Daudet*, 1905. Plon-Nourrit, Paris; *Zachar József* 1984: *op. cit.*, pp. 432–444; *Franjou, Edmond* 1975: *Le comte Valentin Esterhazy, seigneur de La Celle-Saint-Cyr, confident de Marie-Antoinette*. Auxerre.

Esterházy Bálint József (1705–1743) 1721-ben lépett a francia királyi hadsereg szolgálatába, a Bercsényi László vezénylete alá tartozó huszárezredbe. Hamarosan saját huszárezredet alapított, majd 1740-ben megnősült. Felesége a dél-franciaországi Languedoc tartomány egyik ősi nemes családjából származó Philippine de Nougarede de La Garde lett. Esterházy Bálint László 1740. november 2-án született a Cévennes-hegységben található Le Vigan városkában.¹⁸ Édesapja 1743-ban bekövetkezett halálával a fiatal gyermek Bercsényi László gróf gyámsága alá került, aki fiaként nevelte az árvát. Esterházy Bálint László memoárjaiban így emlékezik vissza nevelőapjára:

„...a családomról mindig elismeréssel beszélt nekem, és örömet fejezte ki, hogy annak egy leszármazottját örökbe fogadhatta. Engemet mindig csak fiamnak¹⁹ szólított és elvárta, hogy én is atyámuramnak nevezzem.”²⁰

Katonai pályáját a hétéves háború idején kezdte a francia királyi hadsereg Bercsényi huszárezredében. Részt vett a németországi nagy hadműveletekben, és 1761-ben – huszonegy éves korában – alezredesi rangra emelték.²¹ Nem sokkal ezután, 1764-ben engedélyt kapott egy saját nevét viselő huszárezred megalapítására. Tehetségének és társadalmi pozíciójának köszönhetően több diplomáciai misszióval is megbízták, elsősorban Közép-Európában, illetve Angliában. 1770-ben őt bízták meg, hogy Bécsben átadja a trónörökös, a későbbi XVI. Lajos király képmását Mária Antoinette-nek.²² Hamarosan sikerült elnyernie a későbbi francia királyné rokonszevét és bizalmát, aki még Mária Terézia királynő tiltakozása ellenére is elhalmozta kegyeivel.²³ Az 1775-ös népi mozgalmak (ún. „lisztháború”) idején huszárezredének élén kiemelkedő szerepet játszott a rend helyreállításában a Francia Királyság Brie tartományában.²⁴ 1780-ban tábornokká, majd egy év múlva Rocroy katonai kormányzójává nevezték ki.²⁵

Ekkor házasodott meg. Felesége a svájci származású, dúsgazdag Hallweyl gróf nála jóval fiatalabb leánya lett.²⁶ Érdemei elismerésül 1787-ben kinevezték az akkor alapított Katonai Tanács egyik tagjának.²⁷ Meredeken fölfelé ívelő pályáját a francia forradalom eseményei törték derékba. Külföldi száműzetésbe kényszerült, majd a francia politikai emigráció vezető köreiből kapott diplomáciai megbízást Oroszországban. D’Artois grófja küldöttjeként az emigráns francia hercegek képviselőjét látta el II. Katalin cárnő

¹⁸ Archives Municipales du Vigan, série GG 17 fol. 23.; Országos Levéltár (Budapest) P 186 3. csomó. Az Esterházy család francia ágára vonatkozó iratok.

¹⁹ Az aláhúzott szavak az eredeti francia szövegben is magyarul vannak. (ford. Tóth Ferenc)

²⁰ *Mémoires...1905: op. cit.*, p. 17.

²¹ Zachar József 1984: *op. cit.*, p. 434.

²² *Op. cit.*, p. 437.

²³ Bővebben: Franjou, Edmond 1975: *op. cit.*

²⁴ *Mémoires...1905: op. cit.*, pp. 169–171.

²⁵ Bibliothèque Mazarine (Paris), série Ms. 2863 *État du régiment de hussards Esterhazy, dressé en 1781 et mis à jour jusqu'en 1784*, fol. 2.

²⁶ *Mémoires ...1905: op. cit.*, pp. 192–195.

²⁷ *Bombelles, Marquis de 1982: Journal*. Tome II. Genève, p. 186.

szentpétervári udvarában. A cárnő elhalmozta kegyeivel, és megajándékozta egy kis birtokkal is a korábban Orszországhoz csatolt lengyelországi területen. Esterházy ide telepítette családját is, bízva az európai politikai helyzet kedvezőbb változásaiban. Esterházy élénken érdeklődött magyar felmenőinek történelme iránt, és ezt a magyar nemzeti öntudata szerves részének tartotta. Fia számára saját maga írt egy francia nyelvű kis történelmi jegyzetet *Abregé chronologique des Rois d'Hongrie* [A magyar királyok rövid kronológiája] címmel, amelyet szintén az említett kéziratgyűjteményben őriznek a Newberry Library-ben.²⁸

A század történetének ismeretében megállapítható az is, hogy a magyar emigráció egy hanyatló korszakban csatlakozott a francia monarchiához. Beilleszkedése hosszú távon nem nyújthatott perspektívát. Rövid távon azonban a szédületes katonai karrierék és a társadalmi felemelkedés olyan példáit láthatjuk, amelyek szükségessé teszik az *ancien régime* társadalmi dinamikájának, mobilitásának és nem utolsósorban integrálóképességének fokozottabb elismerését. Összegzőképpen megállapítható, hogy a magyar emigráció irodalmi sikerének a kulcsa éppen abban rejlett, hogy a Francia Monarchia számára mint magyarok voltak fontosak. Ennek köszönhetően maradt fenn erős magyarságtudatuk is. A legfigyelemreméltóbb jelenség a kétféle nemzeti identitás természetes együttélése és egymást kiegészítő jellege.

²⁸ Newberry Library, Case MS 5002 Pt. 5 v. 2 *Mélanges*.